

DAVID
DANAHER

Číst
Václava
Havla

DAVID S. DANAHER

Číst Václava Havla

**DAVID S.
DANAHER**

**Číst
Václava
Havla**

Přeložil Stefan Segi

Kniha vychází s finanční podporou
Ministerstva kultury České republiky.

Czech edition © Argo, 2016

Copyright © David S. Danaher, 2015

Translation © Stefan Segi, 2016

Cover photograph © ČTK, 2016

ISBN 978-80-257-1720-2 (váz.)

ISBN 978-80-257-1854-4 (e-kniha)

Obsah

Úvod / 9

Kapitola 1 / 27

**Neklid transcendence:
Havlovy žánry**

Kapitola 2 / 83

***Chápat a vysvětlovat:*
„Zvláštnost“ Havlových dramát**

Kapitola 3 / 161

**Jak chápat Východ a Západ:
Svět v existenciální krizi**

Kapitola 4 / 211

**„Metafyzická rekonstrukce“:
překlad klíčových slov Havlova díla**

Závěr / 269

Poděkování / 275

Poznámka překladatele / 277

Literatura / 278

Úvod

Přístupy ke čtení Havla

*„Musíš změnit svůj život,“
pravila Rilkeho socha Apollóna divákovi.
To ostatně říká každé významné dílo
intelektu a představivosti.
Na univerzitách – a v kulturní obci vůbec –
téměř nikdo neslyší.*

MARK EDMUNDSON, *WHY READ?*¹

Kdo to byl Václav Havel? Jakým způsobem o něm nejčastěji uvažujeme (jako čtenáři z nejrůznějších částí světa ve dvacátém prvním století s jistou anebo naopak žádnou znalostí jeho života a dobového kontextu)?

Jakým způsobem čteme Havla, ať už ve významu čtení literárního, tedy jako velice různorodý soubor textů či ve smyslu interpretace jeho života a díla? Jak rozumíme Václavu Havlovi jako jedné z nejvlivnějších intelektuálních (pakliže ne rovněž politických) osobností světových dějin od poloviny dvacátého století do konce první dekády století jedenadvacátého? Havlovo úmrtí v prosinci roku 2011 navíc otevřelo další otázku, která je s těmi předchozími úzce spjata: jaký je Havlův odkaz?

¹ Edmundson 2004: 7.

Václav Havel se narodil roku 1936 do bohaté, vzdělané rodiny s dobrými společenskými styky. Jeho dětství poznamenalo období geopolitického neklidu. Před jeho dvanáctými narozeninami se dostala k moci Komunistická strana Československa a zůstala u ní po větší část jeho života. Jako dítěti „buržoazních“ rodičů byl Havlovi upřen přístup ke vzdělání, které by odpovídalo jeho zájmům a talentu. Přesto se velice záhy prosadil jako nadějný spisovatel a angažovaný intelektuál. V polovině šedesátých let započal to, co se záhy rozvine v bohatou kariéru autora divadelních her: do českého prostředí uvedl postupy francouzského absurdního dramatu, které kombinoval s „divadlem apelu“. Stal se také jedním z předních představitelů Pražského jara, což v době nástupu husákovské normalizace vedlo k zákazu publikování i k vyloučení z veřejného života. Navzdory tomuto zákazu Havel nadále psal a stal se klíčovou osobností takzvaného disentu a pozdější Charty 77.

Ačkoliv Charta vznikla především kvůli obhajobě dodržování lidských práv, sloužila také jako kulturní prostor pro komunitu lidí, kteří chtěli působit mimo „normalizovaný“ veřejný prostor. Havel se stal předním teoretikem opozičních intelektuálů, a to nejen v rámci Charty (jejímž byl mluvčím), ale i v rámci celého sovětského bloku. Kvůli těmto svým aktivitám byl ostatně na základě vykonstruovaných obvinění mezi lety 1979 a 1983 téměř na čtyři roky uvězněn.

Po dramatických událostech v listopadu 1989 se Václav Havel stal zakladatelem a vůdčí osobností Občanského fóra, které sjednotilo protirežimní opozici. Úspěšná vyjednávání vedla k nenásilnému pádu komunistického režimu a Václav Havel se téměř přes noc ze zločinného disidenta stal jednohlasně zvoleným prezidentem.

Mezi lety 1989 a 2003 zastával Václav Havel post prezidenta Československa, respektive České republiky. V průběhu těchto let si celosvětově vydobyl pověst politika-intelektuála a předního myslitele. Tuto reputaci pak dále upevnil vytrvalým zájmem o glo-

bální problematiku lidských práv i organizací iniciativ, které měly čelit výzvám, s nimiž se lidstvo střetává ve dvacátém prvním století. Po vleklé chorobě zemřel 18. prosince 2011 v severočeských Vlčicích.

Stephen Schiff, při rozboru jeho filosofických esejů, označil Václava Havla za „neklidného myslitele“ a povšiml si, že „na způsobu, jakým se Havel noří do svých myšlenek jako pes, který vyhrabává i tu nejmenší kůstku, je něco vzrušujícího“ (Schiff 1999: 87). Jedná se o vlastnost jeho psaní, které si musí povšimnout každý, kdo čte Havla pozorně, anebo si přinejmenším začal dělat výpisky z jeho esejů: tyto poznámky často končí tím, že jsou téměř doslovným přepisem každého detailu původního textu. Podobně ho Paul Wilson, překladatel Havlových textů do angličtiny, nazval „vizionářským všumělem“, který „zároveň dokázal s pedantskou pečlivostí rozvažovat o státním banketu nebo úpravě výzdoby Pražského hradu stejně jako o rozšíření NATO nebo Novém světovém řádu“ (Wilson 2006: 15). To, co by někteří mohli považovat za pouhý výstřední rys Havlovy osobnosti, se v jiném světle může jevit jako integrální rys jeho povahy. Celek nemůžeme nikdy oddělit od detailů těchto malých kostiček, ze kterých se celek skládá a na nichž závisí konečná podoba velkých věcí.

Ačkoliv budeme v obrysech sledovat Havlův život, nemá být tato kniha jeho biografií. Mým cílem je namísto toho vypracovat přístup ke čtení Václava Havla, který poskládá „kůstky“ a větší součástky jeho vizionářského projektu do jednoho koherentního celku. V průběhu života se Havel věnoval pozoruhodně pestré paletě žánrů, ať už literárních či neliterárních. Veřejnosti představoval v průběhu různých životních období rozdílné „tváře“. Byl například produktivním a uznávaným autorem esejů, které se zaměřovaly na teorii filmu a literatury, autorem vizuální poezie, divadelních her, filosofických a politických esejů, krátkých filosofických reflexí, které psal z vězení, i politických projevů, jakož i dalších druhů textu. Byl spisovatelem a zároveň politikem jak v období

tzv. disentu, tak i po roce 1989, v době prezidentského působení. Napříč těmito žánry či tvářemi zůstával Havel konzistentním myslitelem. Jeho myšlenky a jednotlivé motivy podobně jako konceptuální strategie, jimiž k nim přistupuje, zůstávají konzistentní napříč těmito žánry či autorskými tvářemi i napříč časem. V takovémto případě bychom měli být schopni číst Havla nikoli fragmentárním způsobem, ale spíše tak, abychom integrovali rozmanitost jeho psaného díla i politických činů. Havlova umělecká a literární všestrannost, podobně jako jeho přední postavení v rámci kultury a společnosti, by tedy měla mít přímý vliv na to, jakým způsobem ho čteme. Abychom porozuměli Havlovi jako autorovi, mysliteli i politikovi, a také abychom vyvolali diskusi o jeho myšlenkovém odkazu, musíme jeho dílo hodnotit holisticky, tak, abychom tyto různé tváře viděli jako celek, nikoliv pouze jako střípky.

Abychom mohli takovýto integrující přístup ke čtení Václava Havla aplikovat, musíme rozeznat a popsat klíčové koncepty, které se vinou jeho dílem jako červená nit. Tyto koncepty nalezneme v různých žánrech i v různých obdobích jeho tvorby, a jsou tedy zcela klíčové pro pochopení Havla jako koherentního myslitele. Jak také později ukážeme, tyto koncepty představují formy, které sám Havel jako angažovaný autor používá, a zároveň představují klíčové součásti Havlova poselství: při čtení Havla nikdy nemůže být *co* odděleno od *jak*. Podstatou celého Havlova projektu je zmapování krajiny lidské identity v moderním světě a strategie, které při tomto mapování užívá, jsou, jak se nakonec ukáže, zásadními rysy této krajiny samotné. Jinými slovy: strategie, které Havel užívá, aby analyzoval krizi moderní lidské identity, tedy takové, s nimiž se v jeho díle stále znovu setkáváme, se záhy ukazují jako velice užitečné nástroje pro analýzu nás samotných. Čtení Havla je tedy zároveň způsobem, jakým „čteme“ sami sebe.

V této knize rozebírám čtyři takovéto strategie či nástroje. První z nich je opakuující se obraz mozaiky (anebo koláže), která pro Havla symbolizuje strukturní komplexnost moderní lidské

identity, a to jak na osobní, tak na společenské úrovni.² Druhý je opakující se protiklad, který v Havlově myšlení zaujímá na jednu stranu *vysvětlování*, na druhou stranu *chápání*. *Vysvětlování* je v Havlově pojetí takový způsob, jak chápat svět, který upřednostňuje racionalitu za cenu odosobnění a fragmentarizované lidské zkušenosti, zatímco *chápání* představuje integrující způsob bytí ve světě, který je založen na každodenním prožívání. Třetí strategie, kterou se budu zabývat a která je zatím v odborné havlovské literatuře nedocenená, představuje radikální rekonceptualizace dynamiky Východu a Západu v průběhu studené války. Havlovo nové rámcování lze chápat jako součást obecnějšího přesvědčení, že se moderní lidstvo nachází uprostřed duchovní krize, a abychom plně docenili Havlův popis této krize (ať už jde o příčiny či o řešení), budeme muset přehodnotit to, kým jsme byli před rokem 1989, a tedy i to, kým jsme ve světě po něm. Poslední koncept, který spojuje různá Havlova období, je jeho zaměření na obnovení zážitku transcendence v moderním světě. Mezi ústřední témata přítomné knihy patří zkoumání toho, jakým způsobem se tyto strategie prolínají napříč Havlovým dílem, obzvláště vzhledem k jazyku, jakým bylo toto dílo vytvořeno.

Ve všech čtyřech částech budeme klást důraz na Havlovu literární i politickou angažovanost jako formu apelu, přičemž tento pojem budeme užívat ve smyslu, který je spojen s Havlovým dramatickým stylem („divadlo apelu“). Známý spisovatel, dramatik, herec, režisér a pedagog Ivan Vyskočil, který měl velký vliv na Havlovu ranou tvorbu, definoval divadlo apelu jako divadlo, které usiluje o to „zapojit intelekt a imaginaci diváků tak, aby souhlasili

² Havel ve svém díle často odkazuje na formu koláže či mozaiky. Obzvláště ve svých prezidentských projevech užívá také metaforu „látky“, aby poukázal na provázanost různých oblastí lidského prožívání. Svým způsobem tyto obrazy představují varianty stejného principu: celku, který je větší než jeho části. Podrobnější rozbor mozaiky a jejího vlivu na čtení Havla (i nás samotných) se nachází na konci první kapitoly.

či nesouhlasili, srovnávali a nahlíželi problém z nejrůznějších úhlů“ (Trensky 1978: 105).³ Divadlo apelu je zvláštním druhem absurdního divadla, ve kterém jsou techniky spojované s absurditou zapojené tak, aby provokovaly – a tedy „aktivovaly“ (Grossmann 1999: 71) – publikum tím, že vytvářejí prázdný prostor pro sebereflexi publika: diváci v tomto pojetí divadla spoluvytvářejí význam díla tím, že vyplňují prázdný prostor. Tím, že usilují o zvnitřnění a přizpůsobení si poselství hry, „se osobnost diváka mnohem více podílí na jejím smyslu“ (Pontuso 2004: 75). Smysl divadla apelu je tedy méně funkcí dramatikova záměru než záležitostí existenciálního setkání jednotlivých diváků s dramatem. Toto jejich úsilí dát dramatu smysl může být často znepokojivé a zdánlivě nepříjemné.

Zastávám názor, že apel není součástí pouze Havlova dramatického díla. Mým cílem je pak rozšířit koncept apelu z úzkého významu Havlových absurdních dramat na jeho dílo jako celek. Kapitoly v této knize každá svým zvláštním způsobem popisují různé formy havlovského apelu a postupně se ukáže, že význam Havlovy angažovanosti, jak literární, tak politické, vyplývá z východiska ve formě apelu. Ústřední princip, jímž Havel strukturuje svou angažovanost, se tedy stává klíčovou součástí poselství jeho intelektuálního projektu.

Při sledování integrativního přístupu ke čtení Havla a jeho díla, které zdůrazňuje důležitost formy pro smysl a které vyzdvihuje apel na úroveň dominantního principu Havlova myšlení, zároveň představím specifická čtení témat a textů napříč Havlovým dílem. Mé čtení se zaměří na Havlovu typografickou poezii (*Antikódy*) ze šedesátých let, jeho esej z roku 1966 *Anatomie gagu*, triologii tzv. vaňkovských her ze sedmdesátých let stejně jako na hru

³ Rocamora (2004: 35) shledává Vyskočilův vliv na Havla v tom, že ho naučil že „účelem textu je oslovit obecenstvo, zaujmout ho, vést ho k myšlení a cítění“. V rozhovoru s Jiřím Žákem (Žák 2012: 61ff) Havel popisuje divadlo apelu podobným způsobem jako neideologický styl určený k tomu, aby „vyvolával otázky a nutil lidi přemýšlet“.

Žebrácká opera z roku 1975, na otevřený dopis Gustávu Husákovi (1975), *Moc bezmocných* (1978), *Politiku a svědomí* (1984), *Thriller* (1984), vybrané listy z *Dopisů Olze* (1979–1983) a některé aspekty z knihy *Dálkový výslech*, klíčové pasáže z *Letního přemítání* a vybraných textů z Havlova prezidentského období. Kromě toho, že se bude jednat o čtení specifických témat a textů v Havlově díle, budou tyto analýzy také usilovat o prosazení holistického a integrujícího přístupu ke čtení Václava Havla.

Zde předložený holistický rámec představuje radikálně odlišný přístup ke čtení Havlova díla, než jaký je v odborné literatuře běžný. Současné přístupy přitom spadají zhruba do následujících tří kategorií: biografické čtení, tedy čtení prizmatem Havlova života s pohádkovým průběhem od disidenta k prezidentovi; historizující čtení, tedy čtení vzhledem k historickému kontextu, v němž dílo vznikalo; a nakonec intelektualizované čtení, které se snaží Havla uchopit v jeho intelektuálním a myšlenkovém kontextu. Tyto tři přístupy mají něco společného: všechny se tím či oním způsobem soustředí na kontextualizaci Havlova díla. Přitom také předestírají rámec, ve kterém bychom jeho dílo měli číst, a toto čtení je pak tímto rámcem silně ovlivněné. Jednotlivé texty pracující s těmito rámci, kterými se Havel zabýval, reprezentují koherentní části širšího intelektuálního projektu či mozaiku jeho života.⁴

Biografický, historizující a intelektualizující přístup jsou způsoby vztahování se k Havlovi, které mají navíc tendenci totalizovat a zafixovat čtení jeho díla. Při takovémto čtení jsme schopni ocenit (nebo kritizovat) jeho tvorbu a politické angažmá, ale činíme tak z bezpečné vzdálenosti. Tyto kontextualizující komentáře podporují představu, že Havlův život a dílo promlouvají vzhledem k určitému dějinnému a sociálně-politickému uspořádání (-ismu), které již nemá místo ve světě 21. století. Jako kdyby

⁴ V praxi se historické a biografické čtení často překrývají. Pro anglická biografická zpracování Havlova života viz Keane 2000. Tucker 2001 představuje intelektualizující přístup k Havlovu myšlení.

význam Havlova díla, jak literárního, tak politického, mohl být zredukován na historický a kulturní kontext, v němž se objevilo. Jedná se tedy o radikální omezení, ne-li úplně vynechání apelové části Havlova projektu. Čteme-li Havla pouze či primárně skrze takovéto kontextualizující filtry, uniká nám z jeho poselství něco zcela zásadního a veškerý jeho odkaz je ztracený.

(Znovu)objevování toho, co bylo v těchto tradičních přístupech ke čtení Havlova díla přehlíženo, bude hlavním tématem této práce. Tento aspekt se bude odrážet ve dvou souvisejících otázkách: (1) Pakliže přijmeme biografizující či historizující rámec, jedná se o kontextualizaci, která uzavírá možnosti interpretace a také brání formám čtení, jež by mohly vést k různým formám osobní katarze? (2) Znamená bezpečná kontextualizace Havla to, že ukládáme jeho dílo pod skleněnou vitrínu muzea, nebo máme chápat jeho odkaz jako živoucí?

Je skutečností, že většina historiků, kteří zkoumají určité pole zájmů, nutně uvažují a píší historicky. Pakliže chápeme lidské dějiny jako mozaiku minulých, současných a budoucích období (nebo jako mozaiku událostí, osob a myšlenek), potom je zřejmé, že se historické myšlení orientuje na popis jednotlivých částí, které teprve dávají dohromady celou mozaiku. Takovýto přístup se často soustředí na historickou jedinečnost dané součástky. Historikové tedy upřednostňují kontextualizaci. Toto nicméně není jediný způsob, jak „číst“ mozaiku lidstva. Můžeme se například ptát, jakým způsobem spolu součástky mozaiky navzájem souvisejí. V tomto ohledu je také relevantní otázka, jakým způsobem se minulá období, události, osobnosti a myšlenky vztahují k naší současnosti, případně budoucnosti. Jaké je poselství či význam těchto historických součástí pro nás, kteří žijeme tady a teď, a jaká je hodnota morálních lekcí, které z nich můžeme čerpat pro budoucí generace? Tímto přístupem překonáváme konkrétní historický moment a jeho kontext. „Čteme“ dějiny tak, že nepřímě promlouvají k nám a o nás, a tento zážitek může nakonec proměnit i to, jakým způsobem

v důsledku chápeme sami sebe. Takovéto čtení se může stát existenciálním setkáváním s minulostí. Abychom mohli číst sami sebe skrze dějiny, musíme rozbít sklo muzejní vitríny.⁵

V žádném případě tím nechci znevažovat hodnotu výzkumu, který přistupuje k Havlovi z hlediska zkoumání kontextu v té či oné podobě. Je jistě záslužné psát biografie významných historických postav, a anglickojazyčnou biografii Václava Havla zatím ještě nikdo nenapsal⁶. Stejně tak má smysl začleňovat Havla a jeho dílo do historického a myšlenkového kontextu. Jsou to nezbytné rámce pro čtení Havla, ale samy o sobě nejsou postačující. Každý z těchto modů usiluje svým vlastním způsobem o *vysvětlení* Havla, avšak tím se nevyčerpávají možnosti, jak ho můžeme *chápat*. Tím, že první upřednostňujeme před druhým, ztrácíme spojení s Havlovým odkazem jako živoucím elementem.

Jinými slovy, ztrácíme aktivní spojení s apelovou složkou Havlova díla, protože jeho pojetí apelu nemůže být adekvátně rozebráno výzkumem, který upřednostňuje *vysvětlování* před *chápaním*. V historizujících, biografizujících a intelektualizujících pojetích se z principu ztrácí způsob, jímž k nám Havel přímo promlouvá a v duchu úvodního citátu po nás žádá, abychom přehodnotili to, kým jsme. V této knize se snažím prokázat, že tento prvek Havlova příběhu není pouze náhodnou součástí jeho díla, ale spíše ústředním bodem rozsáhlejšího projektu. Teprve tímto způsobem přístup ke čtení Havla, který zde navrhuji, může doplňovat existující myšlení o něm.

Rozdíl mezi *vysvětlováním* a *chápaním* je klíčovým konceptem Havlova myšlení a budu se jím podrobně zabývat ve druhé kapitole

⁵ Podle všeho četl Havel dějiny právě tímto způsobem. Viz například jeho text o Edvardu Benešovi (*Edvard Beneš: dilemata evropského politika*, 2002). Havel chápe Benešův příběh jako „velké drama moderní doby“. Každé drama je pak „výzvou člověku“ a je jen na nás, „jak této výzvě porozumíme a co z ní pro sebe vyvodíme“.

⁶ V roce 2014 vyšla anglicky kniha *Havel: A Life* Michaela Žantovského, který ji také záhy přeložil do češtiny. Pozn. překl.